

Journal of Environmental
Management and Law

فصلنامه مدیریت و حقوق محیط زیست

<https://sanad.iau.ir/en/Journal/jeml>

The culture of environmental conservation from the perspective of Islam

Atefeh Chamani

Department of Environmental Sciences, Waste and Wastewater Research Center, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

*Corresponding Author: atefehchamani@yahoo.com

Review Paper

Abstract

Received: 3.15.2024

Accepted: 9.7.2024

Keywords:

Environmental culture,
Pollution,
Islam & Holy Quran.

Natural resources and a healthy environment are among the most important issues in Islam and among the most essential human needs. From the point of view of Islam, polluting the environment and nature, which is a platform for the exaltation of the human soul as God's successor, is forbidden and considered one of the major sins, and it causes people to be far from God's mercy and forgiveness because of this disbelief. This issue is clearly stated in the Holy Qur'an and can be seen in the hadiths and the lives of the Imams (PBUH). In this research, an attempt has been made to give a brief overview of some of these verses and narrations in a classified manner and in the fields of water, soil, air, trees, etc. In order to clarify the views of Islam about the environment, it is divided into three separate categories, including the environment, the basis for human growth and excellence, environmental culture derived from the position of the divine caliphate of man, environmental conservation in Islam and in the lives of the Imams (PBUH). According to the investigated cases, correct and coherent planning in the direction of reviving the authentic Iranian-Islamic culture and developing religious rules and teachings about the real importance of nature, understanding God's original ownership of all natural resources, creating a spirit of saving, especially in the case of natural and national resources is a solution that can lead our society towards reasonable utilization of natural resources.

<https://doi.org/10.30486/JEML.2024.140303281123052>

Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the

فرهنگ حفاظت از محیط زیست از نگاه دین اسلام

عاطفه چمنی

گروه محیط زیست، مرکز تحقیقات پسماند و پساب، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

* پست الکترونیکی نویسنده مسئول: atefehchamani@yahoo.com

نوع مقاله:	چکیده
مروری	منابع طبیعی و محیط زیست سالم از جمله موضوعات بسیار مهم و حائز اهمیت در اسلام و از جمله ضروری ترین نیازهای انسان هستند. از دیدگاه اسلام آلوده کردن محیط زیست و طبیعت که بستری برای تعالی روح انسان به عنوان جانشین خداوند است، حرام و از گناهان کبیره به شمار می آید و باعث می شود که انسان به سبب این کفران نعمت از رحمت و آمرزش خداوند دور بماند. این موضوع به صراحت در قرآن کریم بیان شده و در احادیث و سیره پیشوایان معصوم (ع) مشاهده می شود. در این تحقیق سعی شده تا مروری کوتاه بر تعدادی از این آیات و روایت به صورت طبقه بندی شده و در زمینه های آب، خاک، هوا، درختان و ... صورت گیرد. از این رو، به منظور روشن کردن دیدگاه های اسلام درباره ی محیط زیست، آنرا به سه دسته جداگانه محیط زیست، زمینه ساز رشد و تعالی انسان، فرهنگ محیط زیستی برگرفته از مقام خلافت الهی انسان، حفاظت محیط زیست در اسلام و در سیره پیشوایان معصوم (ع) طبقه بندی و مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به موارد مورد بررسی، نتایج این پژوهش نشان داد برنامه ریزی صحیح و منسجم در راستای احیای فرهنگ اصیل ایرانی-اسلامی و توسعه احکام و تعالیم دینی در مورد اهمیت واقعی طبیعت، درک مالکیت اصلی خداوند بر همه منابع طبیعی، ایجاد روحیه صرفه جویی به خصوص در مورد منابع طبیعی و ملی، راهکاری است که می تواند جامعه ما را به سمت بهره وری معقول از منابع طبیعی هدایت نماید.
تاریخچه مقاله:	
ارسال: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵	
پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۷	
کلمات کلیدی:	
فرهنگ محیط زیست، آلودگی، دین اسلام و قرآن کریم.	

مقدمه

کلمه «محیط‌زیست» از علوم طبیعی نشأت گرفته و در آن به جوامع انسانی با دید بوم شناختی برخورد می‌شود؛ یعنی مجموعه‌ای از پدیده‌های طبیعی و تعادل بین نیروهای رقیب در طبیعت که زندگی موجودات زنده را امکان پذیر می‌کنند (Taghizadeh Ansari, 2008).

با بررسی آیات قرآن کریم، احادیث و زندگی پیشوایان معصوم (ع) مشخص می‌شود که هیچ دینی مانند دین اسلام به طبیعت و محیط‌زیست پیرامون انسان بها نداده است. قرآن کریم در بسیاری از آیات، انسان را به تدبیر در طبیعت و عناصر آن فراخوانده است و تعداد زیادی از سوره‌های قرآن کریم نیز به نام یکی از عناصر طبیعت نامیده شده‌اند، مانند سوره‌های بقره، نحل، نور، عنکبوت، رعد، نجم، فجر، شمس، حدید، لیل، قمر، ناس، تین و ... (Almasondi, 2023).

در قرآن از تخریب طبیعت به عنوان اعتداء (تجاوز) یاد شده است و بر اساس آن افرادی که رفتار مطلوبی نسبت به طبیعت نداشته باشند، خداوند رحمت خود را از آن‌ها دریغ می‌کند (مائده، ۸۶). درست است که خداوند محیط‌زیست را در سلطه انسان آفریده و او را به عنوان جانشین خود قرار داده است، اما بدان معنی نیست که او هرطور که مایل است با طبیعت پیرامون خود رفتار کند. انسان در برابر پروردگار و جهان هستی مسئول است. او باید تسلیم خداوند باشد و با صلح در کنار طبیعت زندگی کند. توجه به ارزش‌های اخلاقی و دینی، پشتوانه‌ای برای حفاظت از طبیعت است و انسان‌ها باید علاوه بر اجرای مقررات، اصول اخلاقی را نیز رعایت کنند. اسلام محافظت از طبیعت و جلوگیری از آلودگی آن را که زندگی و رشد اجتماعی نسل امروز و نسل‌های بعدی به آن‌ها بستگی دارند، یک مسئولیت دینی می‌داند (Mohammadinia et al., 2012).

در دین مبین اسلام، انسان از هر نوع رفتاری که باعث فساد در محیط‌زیست می‌شود، نهی شده است زیرا خداوند بارها در قرآن درباره ایجاد فساد در روی زمین هشدار داده است. به همین سبب حکومت اسلامی، به رفتار انسان در برابر طبیعت، نظارت کرده و علاوه بر تنبیه کسانی که به آن آسیب می‌رسانند، به افرادی که از نتیجه سوء رفتارشان بر محیط‌زیست غافلند هشدار می‌دهد (Mohammadinia et al., 2012).

دین اسلام بین انسان‌ها و طبیعت، جدایی قائل نمی‌شود و آن‌ها را تکمیل‌کننده یکدیگر می‌داند، به همین سبب کامل‌ترین توصیه‌ها را برای حفاظت از محیط‌زیست دارد و تمامی جنبه‌های انسانی آن را در قرآن کریم بیان کرده است (Mohammadinia et al., 2012). کشور ما به دلیل بهره‌مندی از فرهنگ اصیل ایرانی و همچنین تعالیم دینی، دارای توانایی بالایی در زمینه حفاظت از محیط‌زیست است. ادبیات ما مملو از اشعار و داستان‌هایی است که بیانگر ارزش بالای طبیعت از نظر ایرانیان و به عنوان نشانه‌هایی از عشق به معبود است. ایرانیان هر جزئی از محیط پیرامون خود مانند آب و نان را تنها به عنوان مواد مصرفی در نظر نمی‌گیرند بلکه آن‌ها را نمونه‌هایی از رحمت و حکمت خداوند می‌دانند. آن‌ها، نان را چنان با ارزش می‌دانند که به آن قسم می‌خورند، خرده‌های آن را از روی زمین برمی‌دارند، بوسیده و کنار می‌گذارند (Almasondi, 2023).

پروردگار جهانیان، سرنوشت انسان را به شکلی تعیین کرده است که در دل طبیعت رشد یابد و به آن نیازمند باشد. با در نظر گرفتن این نکته مهم در قرآن کریم، که همه چیز در جهان هستی بر پایه دقت، نظم و عدالت استوار گردیده است و هر چیزی به قدر و اندازه لازم و درست آفریده شده است (قمر، ۴۹)، این نتیجه به دست می‌آید که آشفته‌گی‌ها و نابسامانی‌های موجود در طبیعت و آلودگی آن ناشی از استفاده نادرست از طبیعت و منابع موجود در آن است. فعالیت‌های انسان برای رسیدن به آسایش و رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی، منجر به تخریب محیط‌زیست شده است. این نابسامانی و تخریب آنچنان در وضعیت آب و هوای کره زمین، تغییر ایجاد کرده که سلامتی و حیات خود انسان و سایر موجودات زنده را نیز به خطر انداخته است. شرایط به وجود آمده به حدی خطرناک است که

امروزه عنوان «بحران محیط‌زیست» را برای آن به کار می‌برند (Damad, 2000). برای غلبه به این بحران باید به اصول اخلاقی و دینی بویژه اسلام رجوع شود، زیرا اساس پیدایش چنین بحرانی، بحران اخلاق در بشریت است.

مواد و روش‌ها

پژوهش پیش‌رو از نوع نظری و دارای روش توصیفی است. همچنین تحلیل آن از نوع اسنادی است که اطلاعات آن به صورت کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده‌اند. در این مسیر از منابع موجود شامل قرآن کریم، نهج‌البلاغه، روایات و احادیث معتبر در کتب مرجع علما و فقهای شیعی و سایر کتب و مقالات علمی که به طور مستقیم یا غیرمستقیم به موضوع ارتباط دارند، استفاده شده‌اند. دیدگاه‌های اسلام درباره محیط‌زیست، در سه گروه جداگانه شامل نقش محیط‌زیست در رشد و تعالی انسان، فرهنگ محیط‌زیستی، جایگاه حفاظت محیط‌زیست در اسلام و در سیره پیشوایان معصوم (ع) مورد بررسی قرار گرفت.

نتایج

نقش محیط‌زیست در رشد و تعالی انسان

محیط‌زیست سالم تأثیر به‌سزایی بر روان انسان‌ها دارد. محیط زیبا و آراسته، زندگی را نیز شاداب می‌سازد. درمقابل، آسیب رساندن به طبیعت باعث وارد آمدن زیان‌های جبران‌ناپذیر بسیاری به بشریت می‌شود. امروزه اثبات شده است که بیماری‌های روحی و روانی و افسردگی انسان، با آسیب رساندن به محیط‌زیست در ارتباط هستند. تأثیرات اسفناک جنگ‌های بین‌المللی و منطقه‌ای در نابودی طبیعت و اثرات سوء آن‌ها بر زیست انسان‌ها انکارناپذیر است (Cardozo et al., 2004).

جوامعی مانند افغانستان که محیط زندگی آن‌ها در اثر جنگ نابوده شده است، دچار انواع بحران‌های روانی و جسمی شده‌اند. از هر سه شهروند افغانستانی که پانزده سال یا بیشتر سن دارند، دو نفر نشانه‌های افسردگی و سایر ناراحتی‌های روانی را از خود بروز می‌دهند. در میان شهروندان افغانستانی میزان بالایی از افسردگی و اضطراب ناشی از ضربات روحی و روانی مشاهده می‌شوند (Cardozo et al., 2004).

خداوند در آیه ۵۸ سوره اعراف می‌فرماید: سرزمین پاکیزه، گیاهش به فرمان پروردگار می‌روید؛ اما سرزمین‌های بدطینت [و شوره‌زار]، جز گیاه ناچیز و بی‌ارزش، از آن نمی‌روید. از این آیه مبارک استنباط می‌شود که همان‌گونه که سرزمین پاک و سالم در رشد و نمو بهینه گیاهان تأثیر دارند، در رشد و تکامل انسان نیز اثر دارند، و همان‌طور که از زمین‌های شوره‌زار فقط گیاهان بی‌ارزش می‌رویند، محیط آلوده نیز تأثیر منفی بسیاری بر تربیت انسان دارد (Makarem Shirazi, 1999).

امام علی (علیه‌السلام) به خوبی اثر طبیعت بر انسان را در نهج‌البلاغه بیان می‌کنند: از سرما در آغاز آن (فصل خزان) بهره‌یزد و در پایان آن (فصل بهار) به پیشواز آن بشتابید؛ زیرا سرما بر بدن‌ها همان تأثیر را می‌گذارد که بر درخت‌ها؛ اول، نابودکننده است و در پایان رویاننده و شکوفاکننده.

بر اساس دستورات دین و قرآن کریم، انسان مسلمان باید صفت امانت‌داری را در خود تقویت کند و در هر موقعیتی، پاسدار نعمت‌های خداوند از جمله محیط‌زیست انسانی باشد. پیشگیری از نابودی طبیعت نیز تنها با رعایت امانت‌داری و حفاظت آن ممکن است.

در این قسمت از پژوهش سعی شده تا مروری کوتاه بر تعدادی از این آیات و روایات به صورت طبقه‌بندی شده و همچنین در زمینه‌های مختلف آب، خاک، هوا، درختان و ... صورت گیرد.

فرهنگ ایرانی-اسلامی، طبیعت را زمینه‌ساز رشد و کمال انسان می‌داند. به همین دلیل با هر فردی که به آن آسیب وارد کند و آن را برای تعالی انسان ناامن سازد، مقابله می‌کند. نظام طبیعت، بر اساس حکمت پروردگار آفریده شده است تا در پرتو آن، انسان بتواند از مادیت به معنویات برسد و دنیا و آخرت خود را به شایستگی به کمال برساند.

امام صادق (ع) در روایتی در کتاب توحید الْمُفَضَّلَ که توسط علامه مجلسی ترجمه شده است، به مُفَضَّل بن عمر می‌فرماید: اگر تو جهان آفرینش را با اندیشه و خرد خود به درستی ارزیابی کنی، آن را مانند ساختمانی می‌یابی که همه آنچه آفریده‌ها به آن نیازمند بوده‌اند، در آن پیش‌بینی شده است. آسمان، بسان سقفی است برافراشته؛ زمین بسان فرش است گسترده؛ ستارگان، چراغ‌های چیده شده را مانند؛ گوهرها در دل این جهان ذخیره شده‌اند و همه چیز برای انسان آماده شده و آدمی مانند صاحب‌خانه‌ای، همه آنچه هست، در ملک اوست. گوناگونی گیاهان و حیوانات، برای برآوردن منافع و مصالح او تهیه شده‌اند (Majlisi, 1094). از این روایت و روایات مشابه به خوبی برداشت می‌شود که باید از آن چه در محیط پیرامون ما و طبیعت وجود دارد، در راه اطاعت خدا و رشد و تعالی الهی استفاده گردد.

فرهنگ محیط‌زیستی برگرفته از مقام خلافت الهی انسان

زیبایی انسان، در گرو کرامت اوست. قرآن کریم، انسان را گرامی داشته و درباره کرامت او، چنین فرموده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء، ۷۰) ما فرزندان آدم را بسیار گرامی داشتیم و آن‌ها را بر مرکب در دریا و خشکی سوار کردیم و از پاکیزه‌ها روزی دادیم و بر بسیاری از مخلوقات خود برتری بخشیدیم. این آیه در مقام امتنان و عتاب است که چگونه بنی‌آدم را کرامت بخشیده و بواسطه بخشیدن قوه تعقل و تمیز حق از باطل و خیر از شر، آن‌ها را بر سایر موجودات برتری داده و در دریا کشتی‌ها و در خشکی حیوانات چهارپا را مسخر آن‌ها نموده تا به سوی مقاصد خود رهسپار شوند و در طلب فضل الهی برآیند که این امر از مصادیق تکریم الهیست و ایشان را به روزی‌های پاکیزه‌ای چون میوه‌ها و محصولات خوشایند متنعم کرده است. در واقع انسان را به عنوان مهمانی مثال می‌زند که به ضیافت پروردگارش دعوت شده و برای حضور او در این ضیافت برایش مرکب فرستاده و انواع میوه‌ها و غذاها را در اختیار او قرار داده‌اند و این‌ها همه از مظاهر تکریم الهی است و در آخر می‌فرماید: ما آن‌ها را بر بسیاری از مخلوقات خود برتری فراوانی داده‌ایم و چون با لفظ (من) که مخصوص صاحبان عقول است به آن‌ها اشاره شده شاید مراد از آن مخلوقات، انواع حیوانات دارای شعور و جنیان باشند. از این آیه برداشت می‌شود که دو کلمه تفضیل و تکریم هر کدام اشاره به یک دسته از موهبت‌های الهی درخصوص انسان دارند، تکریم انسان بواسطه اعطاء عقل است و تفضیل او بواسطه آن است که آنچه به همه موجودات داده شده انسان‌ها از همه آن‌ها سهمی افزونتر در آن امر دارند و این رویه در خوراک، پوشاک، ازدواج و طریقه زندگی و رفتار اجتماعی و سایر شئون زندگی بشر جاریست. کرامت انسان، برگرفته از خلافت اوست؛ زیرا جانشین موجود کریم نیز دارای کرامت است و چنین کرامتی، درخور غیر انسان نیست (Tabatabai, 1997).

مهم‌ترین عنصر خلافت الهی بعد از فراگیری اصول دینی، آبادی زمین و گستره زیست بشر است که از اعماق دریا تا اوج آسمان را در برمی‌گیرد. بنابراین، فرهنگ محیط‌زیستی برگرفته از مقام جانشینی خداوند است. منظور از آبادی زمین، تأمین اصول محیط‌زیستی برای حیات بشر و زندگی انسانی است؛ یعنی هم زمین از خطر تباهی برهد و هم از ضرر اخلاقی ایمن بماند.

اهمیت حفظ محیط‌زیست و نقش آن در زندگی بشر بر کسی پوشیده نیست. در آیات قرآنی و روایات معصومین (ع) تأکید فراوانی به حفظ محیط‌زیست و منابع طبیعی و استفاده درست و انتقال آن‌ها به نسل‌های آینده شده است.

حفاظت محیط‌زیست در اسلام و در سیره پیشوایان معصوم (ع)

اسلام در تمامی شئون و روابط انسانی وارد شده و برای همه آن‌ها قوانینی تعیین نموده است. البته بدان معنی نیست که برای هر موضوعی با عنوان متداول امروزی آن حکم خاصی تعیین شده باشد. موضوع محیط‌زیست نیز از همین موارد است. به طور قطع در هیچ یک از منابع اسلامی با عنوان محیط‌زیست حکمی صادر نشده است اما در مورد آب، زمین، هوا، پاکی و ناپاکی و ... در قرآن، احادیث و سایر منابع اسلامی، احکام زیادی وجود دارند که با استفاده از آن‌ها می‌توان قوانین دقیقی برای مسائل محیط‌زیستی یافت. از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که حضرت فرمودند: «تَحْفَظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَانْهَاهَا أَمَكُمْ» یعنی از زمین حفاظت کنید به درستی که آن مادر شماست (Majlesi, 1392).

نظر اسلام در مورد آبادانی زمین و محیط‌زیست نیز در قرآن آمده است: «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ» (هود، ۶۱) یعنی خداوند شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت (Makarem Shirazi, 1999). در این رابطه پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «ان قامت علی احدکم القیامه و فی یده فسیله فلیغرسها»، یعنی اگر قیامت برپا شود و یکی از شما، نهالی در دست داشته باشد، اگر به قدر کاشتن آن فرصت دارید، نباید فرصت را از دست دهید و آن را بکارید (Al-Hindi, 1998).

در روایات آمده است که انبیای الهی (ع) به کشاورزی و درختکاری ارج می‌نهادند و خود پیوسته به آن اشتغال داشتند. چنان که امام صادق (ع) فرمودند: «ما بعث الله نبیاً، الا زراعاً»؛ خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نکرد، مگر این که به زراعت می‌پرداخت. همچنین در روایات آمده است که پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین علی (ع) با هم درخت می‌کاشتند. امام صادق (ع) نیز در این باره فرمودند: «کان امیرالمؤمنین یضرب بالمر و یتخرج الارضین، و کان رسول الله یمص النوی بقیه و یغرسه فیطلع من ساعته...»؛ امیرالمؤمنین علی (ع)، با بیل زمین را آماده می‌ساخت و پیامبر اکرم (ص) هسته خرما را مرطوب می‌کرد و می‌کاشت (Hor Ameli, 1409).

پیشوایان معصوم (ع)، الگوی کامل تربیت اسلامی و پیشگام در انجام کارهای نیک بودند؛ از این رو، در انجام این امر نیز، پیش‌قدم بوده‌اند. ابوبصیر یکی از یاران امام صادق (ع) می‌گوید: حضرت فرمودند: «انی لأعمل فی بعض ضیاعی حتی اعرق...» (Makarem Shirazi, 2003) من میان زمین و باغ خود به گونه‌ای کار می‌کنم که عرق از سر و رویم می‌ریزد.

از جمله احکام دیگر در قرآن کریم، احکامی هستند که جنبه نهی کننده دارند؛ مانند آیه ۸۵ سوره اعراف که می‌فرماید: «لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»؛ بعد از اصلاح زمین در آن فساد به پا نکنید که این برای شما نیکوتر است، اگر مؤمن بوده باشید و بعضی آیات که امرکننده هستند مانند آیه ۲۰ سوره عنکبوت که می‌فرماید: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ»؛ بگو در زمین سیر نمایید و بنگرید که پیدایش خلقت چگونه بوده است (Makarem Shirazi, 1999).

همچنین دیگر آیات که نقش اساسی زمین را در روزی رساندن به انسان‌ها نشان می‌دهند، مانند آیات ۱۹ و ۲۰ سوره حجر: «وَ الْأَرْضَ مَدَدْنَا وَ آلَقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَ أُنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَ مَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ»؛ و ما زمین را گستراندیم و در آن کوه‌های ثابتی افکندیم و از هر گیاه موزون در آن رویاندیم و برای شما انواع وسایل زندگی در آن قرار دادیم و همچنین برای کسانی که شما نمی‌توانید به آن‌ها روزی دهید (Makarem Shirazi, 1999).

سپس در این آیات، خداوند از نزول باران و رویاندن گیاهان و درختان و پیدایش باغ‌ها که محل تأمین رزق و روزی انسان‌ها و حیوانات هستند، سخن می‌گوید و آن‌گاه، خداوند به خطر وجود ظالمان در زمین اشاره می‌کند؛ یعنی همان کسانی که نابودکننده محیط‌زیست و نسل بشر هستند، چنان که در آیه ۲۰۵ سوره بقره می‌فرماید: «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثُ وَ النَّسْلُ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَاسِدَ»؛ زمانی که ظالمان بر زمین مستولی گردند، تلاش در هلاکت بشر و مزارع می‌کنند و خداوند فساد را دوست ندارد. از این آیه می‌توان درک کرد که خداوند فساد و ویران کردن زمین، نسل بشر و طبیعت را حرام اعلام کرده است.

در دین اسلام حفاظت از طبیعت و بقای نسل انسان و جلوگیری از انقراض حیوانات از اهمیت بسیاری برخوردار است، آن چنان که هنگام وقوع طوفان، خداوند به حضرت نوح (ع) امر کرد تا از هر نوع حیوان یک جفت برداشته و به کشتی ببرد تا نسل حیوانات همچون انسان‌ها منقرض نشوند (هود، ۴۰).

پیشوایان دینی و رهبران حکومت اسلامی، همواره باید محل زندگی و محیط‌زیست مردم را از تخریب و نابودی در امان نگه دارند و نظارت جدی بر این موضوع داشته باشند.

امام علی (ع) در خطبه ۱۶۷ نهج‌البلاغه این وظیفه را به خوبی هشدار داده و می‌فرماید: «خدا را پرهیزگار باشید در حق شهرهای او و بندگان، که شما مسئول هستید حتی در مورد سرزمین‌ها و چهارپایان».

همچنین امام صادق (ع) چنین فرموده‌اند: زندگی بدون داشتن ۳ چیز بر انسان گوارا نیست: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا، و زمین حاصلخیز (Harrani, 1974).

مسلمانی که به دستورات دین اسلام معتقد است، مقام عبودیت خود را پاس می‌دارد و با عدم فساد در طبیعت، آبادگری و نگهداری از آن را وظیفه شرعی و انسانی خود و ناسپاسی به پیشگاه خداوند را کفران نعمت می‌داند. چون هر حقی تکلیفی را به دنبال دارد، انسان خردمند، از حق محیط‌زیست سالم بهره می‌برد و کاری می‌کند تا این حق برای دیگران نیز باقی بماند.

۱- فضیلت درخت‌کاری و باغ‌داری از دیدگاه پیشوایان معصوم (ع)

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «هر مسلمانی که درختی بکارد یا کشاورزی کند، در برابر هر مقدار از آن که انسان، پرنده یا حیوانی بخورد، خداوند پاداشی مثل صدقه به وی خواهد داد» (Payandeh, 2003).

در روایت دیگری حضرت رسول اکرم (ص) فرمودند: «هر کس درختی بکارد و از آن محافظت کند تا ثمر دهد، خداوند به اندازه ثمر آن به وی پاداش خواهد داد» (Payandeh, 2003).

امام صادق (ع) فرمودند: «مومن پس از مرگ از شش خصلت سود می‌برد، یکی از آن‌ها درختی است که کاشته است» (Majlesi, 1392).

بر طبق روایتی دیگر، همه پیامبران و جانشینان آن‌ها و انسان‌های شایسته درخت‌کاری یا کشاورزی می‌کردند (Hor Ameli, 1409).

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «من سقی طلعه او سدره کانما سقی مؤمناً من الماء»؛ (Hor Ameli, 1409). کسی که درخت بیابان و درخت مورد استفاده انسان را آب دهد همانند کسی است که انسان مؤمنی را سیراب کرده است.

۲- قطع درختان از نگاه معصومان

پیشوایان معصوم (ع) همواره مسلمانان را به حفظ درختان تشویق و از قطع کردن آن‌ها نهی می‌کردند. امیرالمومنین علی (ع) فرمودند: «پرهیز از قطع درختان سرسبز، بر طول عمر انسان می‌افزاید» (Majlesi, 1392).

امام صادق (ع) نیز در این مورد فرمودند: «قطع بی‌رویه درختان میوه‌دار، عذاب سخت الهی را در پی دارد» (Rayshari, 2000).

پیامبر اکرم (ص) رزمندگان اسلام را از قطع کردن درختان در جنگ نهی می‌کردند و می‌فرمودند: «به هیچ وجه درختان و نخل‌ها را قطع نکنید.» و نیز فرمودند: «درختان را آتش نزنید و آن‌ها را با آب ویران نکنید» (Koleini, 1986). از آن جایی که قطع درختان در زمان جنگ جایز نیست، مسلماً این کار در زمان صلح و آرامش بسیار ناپسند است.

پیامبر اسلام (ص) درباره قطع درخت سدر که در سرزمین عربستان فراوان یافت می‌شود، فرمودند: «هرکس درخت سدر را قطع کند، خداوند با سر او را در آتش خواهد انداخت» (Majlesi, 1392).

۳- اهمیت آب و جلوگیری از آلودگی آن در اسلام

آب به عنوان یکی از عناصر طبیعت بسیار مورد توجه اسلام است و توصیه می‌شود که باید از انواع آلودگی‌ها مصون بماند. اهمیت آب در زندگی انسان را در آیات زیر از قرآن کریم به خوبی مشاهده می‌کنیم.

آیه ۳۰ سوره انبیاء: همه چیز را از آب زنده کردیم. پس گیاه و حیوان و انسان و زندگیشان به آب بستگی دارند. آیه ۱۶۴ سوره بقره: خداوند آب را نازل کرد و زمین مرده را به وسیله آب زنده کرد. همچنین امام صادق (ع) می‌فرماید: «سید شراب الجنه الماء» (Hor Ameli, 1409). پیامبر (ص) از مدفوع نمودن در کنار نهر آب یا در آن که موجب رنج مردم می‌شود یا زیر درختی که میوه دارد، نهی فرمودند (Tusi, 1970).

همچنین فرموده‌اند: «لا تفسد علی القوم ماءهم»؛ (Koleini, 1983) از آلوده کردن آب دشمنان بپرهیزید. شایان ذکر است که امروزه به دلیل آلوده کردن آب دریاها سالانه میلیون‌ها تن ماهی از بین می‌روند و محیط زیست دچار آسیب می‌شود. بعضی از کشورها با دفع غیر اصولی زباله‌های سمی و اتمی، به مردم سایر کشورها آسیب وارد می‌کنند که پیامدهایی مانند بیماری‌های روانی، ناباروری، فلج، کوری و کری انسان‌ها را به دنبال دارند (Esmaeili et al, 2007). می‌توان آب را با مصرف درست به فراوانی رساند و همچنین با نریختن زباله‌ها و سایر مواد آلوده‌کننده در نهرهای جاری و چشمه‌های زلال موجود در طبیعت، موجبات پاکیزگی آن‌ها را فراهم کرد. در واقع اگر اسلام بر حفاظت از عناصر طبیعی و جلوگیری از آلودگی آن‌ها تاکید دارد به خاطر انسان و تأمین ضروریات زندگی او، چه نسل حاضر و چه نسل‌های آینده است.

۴- اهمیت هوا و جلوگیری از آلودگی آن در اسلام

یکی از ضروری‌ترین عناصر موجود در جهان آفرینش، هوا و اکسیژن است که زندگی همه موجودات زنده به آن وابسته است و اگر در اطراف کره زمین وجود نداشت، با حرکت خورشید از یک سو به سوی دیگر زمین، بلافاصله درجه حرارت آن پایین می‌آمد و با ایجاد سرمای شدید همه موجودات زنده از بین می‌رفتند (Esmaeili et al, 2007). در قرآن کریم آیاتی با مفهوم نهی از آلوده کردن هوای محیط‌زیست وجود دارند، آیات زیر بعضی از آن‌ها هستند: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...» (اعراف، ۵۶) زمین را بعد از اصلاح آن، فاسد نکنید. «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ...» (بقره، ۱۹۵) با دست‌ان خود خویشتن را به هلاکت نیفکنید. در وجه استناد به آیات فوق، می‌توان به مفاهیم زیر پی برد:

- آلوده نمودن هوای محیط‌زیست، فساد در زمین محسوب می‌گردد.

- آلوده نمودن هوای محل زندگی چون ماده‌ای حیاتی است، اقدام به هلاکت نفس تلقی می‌گردد.

همچنین امام صادق (ع) فرمودند: «نهی رسول الله (ص) أن یلقى السم فی بلاد المشرکین»؛ (Koleini, 1983). پیامبر اکرم از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی فرموده‌اند.

وجه استدلال: کاملاً مشخص است زمانی که مسلمانان از ریختن سم شامل سموم خاک یا هوا در سرزمین مشرکین نهی شده‌اند، بنابراین به طریق اولی در سرزمین مسلمین، عدم عمل به آن حرام خواهد بود، همچنین احکام وضعی نیز به آن استوار خواهند بود. مانند ابطال معاملاتی که باعث آلوده کردن هوای زندگی انسان‌ها باشند.

ابوزید بلخی اندیشمند شیعه ایرانی قرون سوم و چهارم هجری که دارای نظرات منحصر بفردی در حوزه حفظ سلامت محیط‌زیست و جسم و روان است، در کتاب نفیس «مصلح الأبدان و الأنفس» می‌نویسد: محل سکونت انسان و شهرها باید در نقاط مرتفع و در معرض بادهای مرغوب ساخته شوند، چون سرزمین‌هایی که در آن‌ها باد زیاد می‌وزد و کوهی مانع نیست، از عفونت و آلودگی هوا بدورند. او به ساکنین مناطقی که به دلیل شیوع بیماری یا حبس شدن هوا در گودی‌ها و وجود بخارات، غبارها و ریزگردها با عفونت هوا مواجه هستند، توصیه می‌کند زمانی که سرما و گرما به اوج شدت خود می‌رسد، در مناطق مرتفع که دارای آب و هوای پاک‌تری هستند سکونت گزینند (Balkhi, 2009).

شایان ذکر است که می‌توان با کنترل آلاینده‌هایی مانند دود حاصل از کارخانه‌ها، ماشین‌های فرسوده توسط حکومت‌ها و همچنین عدم استعمال دخانیات در جامعه و استفاده از ماسک به هنگام بیماری و ... هوا را پاک و تمیز نگه داشت و از آلودگی آن جلوگیری به عمل آورد.

۵- اهمیت خاک و زمین در کلام پیشوایان معصوم (ع)

از جمله آیات قرآن کریم در مورد زمین، آیات زیر هستند:

«الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً...»؛ (بقره، ۲۲) او کسی است که زمین را فرش زیر پا و آسمان را سقف برای شما قرار داد.

«يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا»؛ (زلزال، ۴ و ۵) یعنی روز قیامت، زمین از اخبار خود سخن می‌گوید به آنچه که خداوند به آن وحی نموده است. کاملاً مشخص است که زمین، عنصری با شعور در نظر گرفته شده که گنجینه اسرار الهی است.

- روایات: امام علی (ع): «فانکم مسئولون حتی عن البقاع و البهائم»؛ (Koleini, 1986). انسان‌ها مورد سؤال واقع می‌شوند حتی در مورد زمین‌ها و چهارپایان.

۶- اهمیت جلوگیری از آلودگی صوتی در اسلام

در قرآن صوت گاهی باعث هلاکت بعضی از انسان‌ها معرفی شده است: «وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ»؛ (هود، ۶۷) و ظالمان را صوت شدید فراگرفت و صبح دم به هلاکت افتادند.

همچنین گاهی صدای بلند به صدای حمار تشبیه و از آن نهی شده است: «وَ اقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ»؛ (لقمان، ۱۹). هنگام راه رفتن متعادل باش و صدای خود را پایین بیاور که بدترین صدا، صدای الاغ است.

رسول خدا (ص): «یا اباذر، اخفض صوتک عندالجناز و عندالمقال و عندالقرآن» (Majlesi, 1392). ای ابوذر! در سه موضع صدای خود را پایین بیاور: موقع تشییع جنازه، موقع جنگ و موقع قرائت قرآن.

۷- دفع زباله‌ها در محیط‌زیست از نگاه اسلام

پیامبر اکرم (ص) در این باره می‌فرمایند: «زباله‌ها را شب در خانه‌های خود نگه ندارید و آن را روز به بیرون از خانه منتقل کنید؛ زیرا زباله جایگاه شیطان است» که منظور از شیطان در اینجا همان حشرات موذی و میکروب‌هایی هستند که باعث انواع بیماری در انسان‌ها می‌شوند (Ibn-Babuya, 1971).

از کامل‌ترین خدمات دین اسلام به انسان‌ها و محیط‌زیست، عنوان نجس و ناپاک بودن فضولات انسانی و حیوانی و ضرورت دوری از آن‌ها یا داشتن طهارت و شستن چیزهای آلوده است که موجبات پاک شدن محیط‌زیست از آلودگی‌ها را فراهم نموده است.

امروزه دلیل اصلی بسیاری از بیماری‌های روده‌ای، میکروبی و انگلی و ... مدفوع انسان‌ها و حتی حیوان‌ها هستند و به همین دلیل است که پیامبر اکرم (ص)، امت خود را از امر اجابت مزاج در مسیر راه‌ها، آب‌های راکد، زیر درختان میوه‌دار، کنار آب روان و چشمه‌ها نهی فرموده‌اند (Tusi, 1970).

۸- اصول فقهی در محیط‌زیست

فقه در محیط زیست شامل دستورات دینی در خصوص طبیعت و محیط‌زیست است. در این مورد می‌توان به دو صورت عمل کرد:

۱- تعریف فقه محیط‌زیست را از اساتید فن خواستار شد. ۲- می‌توان از کتاب‌های متعدد فقهی و حدیث مانند جواهرالکلام و وسائل الشیعه ... که در بردارنده روایات و احادیث پیشوایان معصوم (ع) هستند، مسائل جدید فقهی را استنباط نمود.

از آیات زیر و موارد دیگر در قرآن کریم می‌توان راه حل بسیاری از مسائل را استخراج نمود.

- «...هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا...»؛ (هود، ۶۱) خداوند شما را از زمین خلق کرد و شما را مأمور آبادانی آن نمود.

- «...وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ»؛ (بقره، ۲۷) و آنان که در زمین فساد می‌کنند از زیان‌کارانند.

- «وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»؛ (انعام، ۱۴۱) اسراف نکنید که خداوند اسراف‌گران را دوست ندارد. همچنین از جمله دلایلی که برای حرام شمردن تخریب محیط‌زیست بیان می‌شود، قاعده لاضرر است. طبق این قاعده مهم، ضرر به غیر حرام است، چه کم باشد و یا زیاد. می‌توان به خوبی این قاعده را تعمیم داد و نتیجه گرفت که آسیب به محیط‌زیست و آلوده کردن آن، آسیب به نسل‌های حال و آینده است (Makarem Shirazi, 2011). در روایات نیز از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که «لاضرر و لا ضرار فی الاسلام» (Hor Ameli, 1409) که بعضی در این روایات ادعای تواتر نموده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

با بررسی مطالب مطرح شده در قسمت نتایج و با توجه به این که این‌ها گو‌شاه‌ای از آیات، روایات و احادیث پیرامون محیط‌زیست و طبیعت هستند، کاملاً مشخص می‌شود که این موضوع از اهمیت خاصی در دین اسلام و سیره معصومین (ع) برخوردار است. در بعضی موارد مانند حفاظت از درختان و جلوگیری از قطع آن‌ها و حفاظت از آب‌ها، مطالب کاملاً مشخصی بویژه از پیامبر اکرم (ص) و امام صادق (ع) مطرح شده‌اند. همچنین در سایر موارد شامل هوا، خاک و آلودگی صوتی نیز آیات و روایاتی وجود دارند که وظایف انسان در قبال آن‌ها را می‌توان به طور مستقیم یا غیرمستقیم برداشت نمود. در خصوص سایر موارد نیز، وظیفه علما و فقهای دین است که با رجوع به آیات و احادیث، احکام مورد نظر را صادر کنند. همچنین دانش امروز بشری در زمینه محیط‌زیست دارای انطباق بالایی با مطالب بیان شده از منابع دینی مورد استفاده هستند.

در دین اسلام به طبیعت به عنوان مظهر تجلی پروردگار نگاه می‌شود، گویی هر آنچه در آن است، همه یادآور اسماء الهی و شایسته احترام هستند. در اسلام، انسان جانشین خداوند و طبیعت امانتی در دستان او است. او که به معاد باور دارد، باید در حفظ و نگهداری از منابع طبیعی کوشا باشد و از آن به عنوان بستر رشد و تعالی خود استفاده کند زیرا در قیامت در مورد آن بازخواست خواهد شد. آخرت‌شناسی باعث اجرای درست اعمال می‌شود. تفکر در مورد اعمال، باعث می‌شود که انسان‌ها از انجام بعضی کارها و خودخواهی‌ها دوری کنند.

حاکمان اسلامی در ایجاد و نگهداری از محیط سالم مسئولیت بیشتری از بقیه مردم دارند؛ زیرا برنامه‌ریزی کلان کشورها شامل ایجاد فضای سبز، عدم استفاده از خودروهای فرسوده، جنگ‌ها و همچنین ساخت سلاح‌های شیمیایی، اتمی و ... در اختیار آنان است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَءَ أَهْلِهَا أُذِلَّةً» (نمل، ۳۴)، پادشاهان هنگامی که داخل شهری شوند، آن را تباہ می‌نمایند و عزیزترین آن‌ها را ذلیل قرار می‌دهند.

هر فردی که مسئولیتی را در نظام اسلامی به عهده می‌گیرد، باید هر آنچه را که برای زندگی، سلامت، بهداشت و حیثیت اجتماعی خود و خانواده خود، به کار می‌گیرد، آن را برای تمام شهروندان نیز فراهم نماید.

امام علی (ع) در نهج‌البلاغه می‌فرماید: «وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَوْلَىٰ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخِرَاجِ لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ». اهتمام تو، به آباد نمودن زمین، بیش از همت گماردن تو، به جمع درآمد باشد. می‌توان مهم‌ترین مسئولیت‌های حاکمان در قبال محیط‌زیست را در موارد زیر خلاصه کرد:

- بررسی و تعیین مقررات و تعیین مجازات برای متخلفین در موارد محیط‌زیستی بر پایه دین و کلام ائمه اطهار (ع).
- نظارت بر اجرای صحیح قوانین.
- بالا بردن سطح آگاهی و فرهنگ محیط‌زیستی مردم به ویژه در مدارس، دانشگاه‌ها و حوزه تعلیم و تربیت.
- استفاده از افراد متخصص، پاک‌دست و شجاع در وزارت و ادارات محیط‌زیست برای افزایش بهره‌وری و مقابله با مفسدین.

- استفاده از روش‌های به روز دنیا در زمینه حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی. خداوند بزرگ، بندگانی را دوست دارد که در زندگی موجب آرامش و رفاه دیگران می‌شوند و نسبت به کسانی که باعث ناراحتی مردم می‌شوند و طبیعت را آلوده می‌کنند، خشمگین است. چنانکه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «هرکس از راه (عبور) مسلمانان چیزی را که مایه رنجش رهگذران است، بردارد خداوند پاداش خواندن ۴۰۰ آیه قرآن را برای او ثبت می‌کند که ثواب هر حرف آن ده حسنه است» (Majlesi, 1392). همچنین در حدیثی دیگر در این باره می‌فرماید: «۳ گروه هستند که با کار خود مورد لعنت خداوند قرار می‌گیرند: ۱- کسانی که اماکن عمومی، سایه‌بان‌ها و محل پیاده شدن مسافران را آلوده می‌کنند؛ ۲- کسانی که آب عمومی (آب نوبتی) را غصب می‌کنند؛ ۳- کسانی که سد معبر می‌کنند و مانع عبور عابران می‌شوند» (Koleini, 1986). با توجه به موارد فوق، برنامه‌ریزی صحیح و منسجم در راستای احیای فرهنگ اصیل ایرانی-اسلامی و توسعه احکام و تعالیم دینی در مورد اهمیت واقعی طبیعت، درک مالکیت اصلی خداوند بر همه منابع طبیعی، ایجاد روحیه صرفه‌جویی به خصوص در مورد منابع طبیعی و ملی، راهکاری است که می‌تواند جامعه ما را به سمت بهره‌وری معقول از منابع طبیعی هدایت نماید.

References

- Almasondi, A., Moradkhani, A., & Abedian, S. H. (2023). Environment and the need to preserve it from the perspective of Quran and Nahjul-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(41), 121-144. [In Persian]
- Al-Muttaqi al-Hindi. (1998). *Kanz al-'ummal fi sunan al-aqwal wa-l-af'al*, ed. Mahmud 'U. al-Dumyati, Beirut, Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Balkhi, A. Z. (2009). *Masalih al-Abdan wa al-Anfuse*. 1st Edition. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine of Iran University of Medical Science.
- Cardozo, B. L., Bilukha, O. O., Crawford, C. A. G., Shaikh, I., Wolfe, M. I., Gerber, M. L., & Anderson, M. (2004). Mental health, social functioning, and disability in postwar Afghanistan. *Jama*, 292(5), 575-584.
- Damad, S. M. M. (2000). *A Discourse on Nature and Environment from an Islamic Perspective*. Department of the Environment. [In Persian]
- Esmaeili, A., Rezaeian, M., Vaziri Nejad, R., Tabatabaei, S., Salem, Z., Mahdian, F., (2007). Environmental Protection in Islam, *Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences*, Health Special Conference on the teachings of the Prophet (PBUH), Volume VI, Winter 1386, 55-60. [In Persian]
- Harrani, A. M., & ibn Ali, H. (1974). *Tuhaf al-'uqul Anal Al-Rasul*. Qom: Dar al-Kotob al-Islamiyah.
- Hor Ameli, M. (1988). *Tafsir Wasa'il al-Shia ila Tahsil Masa'il al-Shaiyah*. (1st ed.). Qom: Alulbait Institute.
- Ibn-Babuya, M. I., al-Ahundi, A., & al-Harsan, H. A. M. (1971). *Man la yahdaruhu'l-faqih*. Dar al-Kutub al-Islamiya.
- Koleini, J. (1983). *Furu Al- Kafi* (1). Tehran: Dar al-Ketab al- islami.
- Koleini, M. (1986). *Usul al-Kafi*. Tehran: Islamiyah, 210-211.
- Majlesi, M. B. (2013). *Bihar al-Anwar*. Tehran: al-Maktabah al-Islamiyah.
- Majlisi, M. B. (1682). *Tauhid-e Mufaddal*. Trans. Allama Majlisi, 1. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1999). *Tafseer-e-Namoonah*. Tehran: Dar-Al-kotob Al-Eslamieh, 27, 139. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (2003). *Ketab al-Nekah* (Marriage Book). [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (2011). *Al-Ghavaed al-Feqheii*. Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib School, 16.

Moeen, M., (1984). *Persian dictionary*, Sixth edition, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

Mohammadinia, T., dastranj, M., negahdari, S., & salimi, N. (2012). The internalization of environmental conservancy culture on the basis of Islamic teachings. *Environmental Education and Sustainable Development*, 1(1), 1-8. [In Persian]

Nahjul-Balagha

Payandeh, A. (2003). *Nahdjolfasahah*. [In Persian]

Rayshari, M. M. (2000). *Mizan al-Hikmah*. Translated by Hamid Reza Sheikhi. Dar al-Hadith. [In Persian]

Tabatabai, M. H. (1997). *Tafsir al-mizan*. Bunyad-i 'Ilmi wa Fikri-i 'Allama Tabatabai.

Taghizadeh Ansari, M. (2008). *Environmental law in Iran*. Tehran: Position. [In Persian]

The Holy Quran

Tusi, M. (1970). *Altahzib Al-ahkam*. By the effort of H. Mousavi Khorsan. Tehran: No publisher name.